

רקפת זלשיק, **עד נפש: מהגרים, עולים, פליטים והממסד הפסיכיאטרי בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008. 256 עמודים

תמי רזי*

כותרת המשנה של ספרה של רקפת זלשיק – "מהגרים, עולים, פליטים והממסד הפסיכיאטרי בישראל" – חושפת את ייחודו של מחקר חשוב זה על תולדות הפסיכיאטריה בארץ ישראל ובמדינת ישראל למן שלהי המאה ה-19 ועד לשנות השישים של המאה העשרים. הספר, שהוא עיבוד של עבודת דוקטורט, מגולל את תהליך ההתפתחות והתמסדות של שדה הפסיכיאטריה בארץ כשזור לבלי התר בקורותיהן של החברה היישובית והישראלית כחברות הגירה. ריבוי הפנים והמשמעויות של מארג זה נפרש לאורכו של הספר: ההשפעות של ההגירה על מצוקות הנפש וההסברים תלויי ההקשר ההיסטורי והתרבותי שסיפקו המומחים להשפעות אלה; הגירתם של פסיכיאטרים ושל אנשי בריאות הנפש, בעיקר בשנות השלושים, והשלכותיה של הגירה זו על התמסדות השדה בארץ ועל מאפייניו של השיח הפסיכיאטרי; ייחודה של חברת המהגרים החדשה שבה הן החולים הן המטפלים היו מהגרים והתמודדו מטבע הדברים עם מצוקות דומות, גם אם מוכחשות לעתים; הגירתם של רעיונות ושיטות טיפול מן המערב והעיבוד והפרשנות המקומית שזכו להם במפגש עם הלבנט.

משום כך, ספרה של זלשיק לא רק מציג בפני הקוראים מחקר חלוצי על תולדות הפסיכיאטריה בארץ אלא גם פותח צוהר להבנה מורכבת ושלמה יותר של העבר הארצישראלי והישראלי, וכן של ההווה. תפיסתה של המחברת את הפסיכיאטרים כסוכנים חברתיים ואת השיח הפסיכיאטרי על מחלות הנפש כהענקת משמעות חברתית, תרבותית ומוסרית למחלות אלה, ברוח גישות הרווחות כיום במחקר ההיסטורי והסוציולוגי של השיגעון ושל הממסד הפסיכיאטרי, מאפשרת לה להרחיב את יריעת המחקר ואת תובנותיו. ההתבוננות ביחסם של הפסיכיאטרים ושל הממסד הפסיכיאטרי אל קבוצות מובחנות של מהגרים, כמו אל האוכלוסייה הילידית, מאפשרת להאיר את תהליכי ההתגבשות של החברה היישובית החדשה ושל המדינה הצעירה. כך בהקשרים מסוימים, לטענת זלשיק, שימש האבחון של מחלת נפש והטיפול בה אמצעי ליצירה של זהות לאומית ותרבותית נבדלת, למשל כשהחלוצים, ובאופן כללי עולים יוצאי אירופה בני היישוב החדש, אובחנו כנוטים ללקות במחלות נפש דווקא בשל דרגת התרבות הגבוהה שלהם ובניגוד לאוכלוסייה הילידית, הן של בני היישוב הישן הן של הערבים. כעבור זמן, בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, שימש השיח הפסיכיאטרי אמצעי נוסף ליצירת הבחנה בין המהגרים הוותיקים האשכנזים ובין המהגרים הטריים שהגיעו עם העלייה הגדולה מארצות האסלאם.

קוראים בני הזמן אולי עלולים לתהות על מידת יכולתם של פסיכיאטרים ושל הממסד הפסיכיאטרי להשפיע על תהליכי יסוד כגון התגבשות של קולקטיב לאומי חדש ויצירה של

* בית הספר לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר

1 ראו למשל את ספרו של רוי פורטר היסטוריה קצרה של השיגעון (2009) כאחד הביטויים המובהקים של תפיסות אלה. אל הספר מצורף מבוא מאיר עיניים שחיברה זלשיק עם נדב דוידוביץ.

הבחנות אתניות ותרבותיות בין קבוצות בחברה. אלא שבשונה מהמוכר לנו היום, המעורבות של מומחים ממגוון ענפי בריאות הנפש – מהפסיכואנליזה והפסיכיאטריה ועד להיגינה הרוחנית ולפדגוגיה הרפואית (הייל'פדגוגיה)² – בסוגיות של הגירה וקליטה ובבעיות חברתיות כגון אלכוהוליזם וזנות הייתה רחבת היקף וישירה לא רק בחברת המהגרים היהודית החדשה בארץ ישראל, כי אם גם במדינות רבות במערב. כפי שספרה של זלשיק מדגים היטב, פסיכיאטרים ומומחים אחרים ביישוב החדש ובמדינה הצעירה היו מעורבים בטיפול במבחר שאלות חברתיות שהיו נגזרת ישירה או עקיפה של ההגירה ושל מוראות המלחמה. כך עולה למשל מתיאור המפגש של הפסיכיאטריה הישראלית עם ניצולי השואה, תחילה במחנות העקורים באירופה ובמחנות העצורים בקפריסין ולאחר מכן בישראל, מפגש שמוקדש לו פרק נרחב בספר. כאן אפשר לראות בבירור כיצד הפסיכיאטרים המקומיים, רובם פליטים שנסו מאימת הנציונל-סוציאליזם ומיעוטם ניצולי שואה בעצמם, תרמו לגיבושה של מדיניות כוללת של עלייה וקליטה של הניצולים, גם בשלב מדיניות הקליטה השווה, שלפיה אין להעניק לניצולי שואה פריבילגיות מיוחדות אלא להתייחס אליהם כאל שאר המהגרים, וגם בהכרה ההדרגתית בהם כקבוצה מובחנת עם מצוקות ייחודיות.

עם זאת, חרף העיסוק בסוגיות טעונות כגון יחסו של הממסד הפסיכיאטרי ושל החברה הישראלית בכללותה אל ניצולי השואה או אל המהגרים מארצות ערב, ולמרות הביקורת הגלויה והסמויה העולה בבירור מן הספר, זלשיק אינה נופלת במלכודת האנכרוניזם ההיסטורי, שלעיתים הוא מנת חלקם של מחקרים המפנים מבט ביקורתי אל העבר. הספר הוא מופת של דיון הקשרי והשוואתי המאפשר לטעת את התופעות הנדונות בו בהקשר הרחב ביותר שלהן, הן המקומי, על מרכיביו התרבותיים, החברתיים והפוליטיים הייחודיים, והן החברתי והרעיוני באירופה ובארצות-הברית של אותן השנים. כך המיפוי ויצירת ההיררכיה של גזעים, הדיון בהשבחת הגזע או בצורך לעקר חולי נפש והשימוש באמצעים רדיקליים כמו לובוטומיה לריפוי של מחלות נפש, כל אלה מוצגים בספר ברוח התיאור הגדוש של קליפורד גירץ (1990), באופן שמאפשר להימנע במידה רבה מפרשנות שחוטאת למורכבות של המציאות ההיסטורית והחברתית. כך גם הדברים המובאים בלשונם של בני התקופה, דוגמת הציטוט מדבריו של משה שפירא, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, בישיבה שנערכה בנובמבר 1948, דברים שקשה שלא להתכוון למולם, זוכים לפרספקטיבה ההיסטורית הנכונה:

במקום יהודי חלש אפשר להכניס יהודי שיהיה מסוגל או למשק או לנשק. צריך להגיד ליהודי השני שיצטרך לחכות עד שנסתדר בארץ ונוכל להביא הנה את החלשים. אני אומר לכם שמכניסים לאניות חולי רוח וחולי שחפת חולים במחלות כאלה שהם אסון ליישוב ולארץ ואין מי שדואג לכך (עמ' 151-152).

ציטוט זה, אחד מני רבים השזורים בספר, חושף את עבודת הנמלים שנעשתה במחקר זה, של חשיפה, קריאה, ניתוח ופרשנות של חומר ארכיוני עשיר מתקופת היישוב, כגון דו"חות,

2 היגינה רוחנית ופדגוגיה רפואית היו פופולריות מאוד משלהי המאה ה-19 ועד אמצע המאה העשרים.

תכתובות ופרוטוקולים של ישיבות, שרובם המכריע מתפרסמים כאן לראשונה,³ בצד ניתוח של פרסומים בכתבי עת בשנים שלאחר קום המדינה, וכן ראיונות שערכה ולשיק עם גורמים שהיו מעורבים במישרין או בעקיפין בתחום בריאות הנפש בארץ. היצירה של נרטיב קוהרנטי ובהיר על סמך קריאה מקרוב של אלפי מסמכים משלל סוגים היא מלאכה שמורכבותה ידועה לכל מי שעוסק במחקר ארכיוני, ובספר זה הארגון אינו כרונולוגי בלבד, שזהו אתגר בפני עצמו, כי אם גם תמטי, בייחוד בחלקו האחרון. חיבור זה הוא דוגמה ליתרונות הטמונים בספר המבוסס על עבודת דוקטורט, שכן המלאכה הדקדקנית, רוחב היריעה ואורך הנשימה הנדרשים ממחקר בהיקף של דיסרטציה הם פריבילגיות השמורות על פי רוב לעבודות מחקר, ואלה המשכילים להשתמש בהם בתבונה יכולים להפיק מהם את המרב, כפי שניכר בחיבור זה.

בצד היותו תרומה חשובה לחקר תולדות הפסיכיאטריה המקומית ובצד תרומתו ההיסטוריוגרפית למיפוי ההתפתחות של הרפואה, בריאות הנפש, בריאות הציבור והמדע ביישוב ובמדינת ישראל, ספר זה הוא כאמור תרומה היסטוריוגרפית חשובה למחקר החברתי והתרבותי של תולדות היישוב וראשית המדינה, בעיקר בכל הקשור בצורך לחשוב מחדש על רציפות היסטורית בין התקופות, שעל פי רוב מופרדות בנוקשות (ובהתאם לתחומי ההתמחות של החוקרים) לתקופה העות'מאנית (או לעתים ליישוב הישן), לתקופת המנדט ולתקופת המדינה. מחקרה של זלשיק מוכיח שעל אף ההבדלים בין התקופות, שאין להתעלם מהם, קיימת ביניהן לעתים רציפות מפתיעה. כך למשל נמשכת ברצף מימיה הראשונים של הצייונות ההתחבטות בסוגיית העלייה הסלקטיבית, או עליית הנבחרים כפי שנקראה לעתים, לעומת עידוד העלייה ההמונית לצורכי התיישבות, ביטחון ומשיקולי דמוגרפיה. החשש מפני "הצפה של ישראל במשוגעים" (עמ' 114) ביטא רתיעה כללית מפני הגעת "חומר אנושי ירוד" – תחילה ליישוב ואחר כך למדינה הצעירה – וחשף את הפן הפונקציונלי מאוד ונעדר הסנטימנט של התחייה הלאומית היהודית, הנוכח בהווה של מדינת ישראל לא פחות מאשר בעברה.

רשימת מקורות

גירץ, ק' (1990). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
פורטר, ר' (2009). היסטוריה קצרה של השיגעון. תל אביב: רסלינג.

3 כפי שידוע היטב לחוקרים של תקופת היישוב, כללי החיסיון החלים באורח קפדני על תיקים שיש בהם מידע רגיש אינם חלים תמיד על חומר ארכיוני מלפני קום המדינה.